

לחצות את השכחה: גילויים חדשים על קבוצת אלקינד

נתי קנטורוביץ'

Götz Hillig, *“Vojo Nova” v Krymu: zabytaia sel’khozkommuna (kibuts)*,
University of Marburg, Marburg, 2005, 188 pp.

[כותרת בעברית: 'ווי' נובה' בקרים: הקומונה החקלאית הנשכחת (קיבוץ)]

ספרות ענפה נכתבה על קורות גודד העבודה. מדובר לא רק במחקרים הבוחנים היבטים שונים בתולדות הגדוד, אלא גם בזיכרונות החברים בו ואף בכתובים פרי עטם של בני הדור השני. ככלות הכול, הגדוד היה אחת התופעות המעניינות בתקופת היישוב. ואולם רבים שביקשו לגולל את סיפורו העדיפו לפסוח על גורלה של קבוצה קטנה של חברי הגדוד ('קבוצת אלקינד') – שבחרו לעזוב את הארץ ולשוב לברית המועצות, בה ראו את המקום המתאים להגשמת חלומותיהם – או לשלם 'מס שפתיים' בציון עצם העזיבה ולא הוסיפו דבר. ייתכן כי ההתעלמות נבעה תחילה מן השאיפה להשכיח פרשה כאובה זו, אך מאוחר יותר היא הוכתבה על ידי העדר מידע ממשי שעליו אפשר היה להשתית מחקרים. אמנם במהלך שנות השלושים הופיעו (בעיקר בחו"ל) התייחסויות מספר אל גורל הקבוצה ומנהיגה ואף אל מה שקדם לעזיבתם את הארץ. אך היו אלה התייחסויות בודדות, קצרות, ולעתים סתומות, שלא אפשרו ליצור רצף היסטורי המאפשר להתחקות אחרי האירועים. הכול הבינו כי גורלם של חברי הקבוצה היה מר, אך לא מעבר לכך. ייתכן אף כי אחדים משרידי הקבוצה נפגשו עם נציגי היישוב שביקרו במוסקבה באוגוסט 1939. אולם, למעט אזכור בודד של המפגש כביכול, אין כל תיעוד המאשש את עצם קיומו. גם חברי המשלחת לא הזכירוהו במכתבים ששיגרו ממוסקבה לארץ. למן שלהי שנות החמישים בלבד אפשר היה לנסות לשחזר את קורות הקבוצה: תיירים מישראל יכלו לבקר בברית המועצות ואילו תיירים סובייטיים קיבלו היתר להגיע

לארץ. באותה תקופה חזרו ארצה גם כמה מן היוורדים שעזבוה בשנות העשרים והשלושים. אולם גם אז נתקבלו קטעי מידע שמסיבות מובנות לא ניתן היה לאמתם, אלא על ידי אנשים שממילא לא נחשפו למלוא המידע. לכן רוב המחקרים התמקדו במה שהיה זמין יותר – התקופה שקדמה לעזיבה. הניסיון השלם ביותר נעשה על ידי אניטה שפירא בראשית שנות השבעים.¹ מאמרה, שהוגדר כ'נסיון להעלות קטעי-חיים של האנשים המתוארים בו', התבסס על מרב המקורות הזמינים באותה עת, אך ברור היה כי רסיסי מידע אינם יכולים לספק תשובות ברורות לרוב השאלות. קריסתה של ברית המועצות בראשית שנות התשעים והשינוי לטובה במדיניות הארכיונים בחבר המדינות, זימנו אפשרות נדירה להגיע אל המידע שהיה חבוי עד אז. כך החלו נחשפים פרטים חדשים על מנחם אלקינד.² ברם, גם פרטים אלה התייחסו בעיקר אל התקופה הארצישראלית ודבר לא נאמר כמעט על מה שאירע לאחר הירידה.³

ספרו של החוקר הגרמני ג'ן היליג הינו מחקר אשר כל גיבוריו הם חברי הקבוצה, על הקורות אותם מאז ימייהם בארץ ועד לכמה עשורים לאחר ירידתם לברית המועצות.⁴ זהו המחקר הראשון המשלב את כל המידע על כל היבטיו, תוך התמקדות בקבוצת אלקינד והוספת פן חדיש וייחודי שטרם נחשף בפני החוקרים. היליג, שנחשב לאחד המומחים החשובים ביותר למורשתו של אנטון מקרנקו,⁵ בחר להתמקד ב'וויז' נז'ה' ('ההווי

-
- 1 אניטה שפירא, 'גורלה של "קבוצת אלקינד" ברוסיה', שבות, כרך 1 (תשל"ג), עמ' 87-94.
 - 2 לאון זהבי, 'שתי תעודות מארכיון הקומינטרן', שורשים, חוב' ח (תשנ"ד), עמ' 155-161. בשנת 2005 פורסמו שתי התעודות, בצירוף מספר תעודות נוספות הקשורות במגעים בין גדוד העבודה לבין הקומינטרן: לאון זהבי, 'לחוד או ביחד: יהודים וערבים במסמכי הקומינטרן 1919-1943, תל-אביב 2005. למגעים בין גדוד העבודה לקומינטרן הוקדשו גם מספר עמודים במחקרים הבאים: שמואל דותן, האדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל, כפר סבא תשנ"א, עמ' 120-129; G. G. Kosach, *Krasnyi flag nad Blichnim Vostokom? Kompartii Egipta, Palestiny, Sirii i Livana v 20-30-e gody*, Moscow 2001, pp. 205-207
 - 3 במהלך שנות התשעים התפרסמו באוקראינה מאמרים מספר על ההתיישבות היהודית בקרים. בין היישובים נדונה גם הקומונה 'וויז' נז'ה'. אולם מאחר שלא הכירו את מלוא הפרשה (או שמא הדבר לא עניין אותם כלל) החוקרים המקומיים לא עמדו על ייחודה. גם המחקר החדש והשלם ביותר על ההתיישבות החקלאית היהודית בראשית התקופה הסובייטית אינו מתמקד בגורלה של קומונה זו: Jonathan L. Dekel-Chen, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power 1924-1941*, New Haven and London 2005, pp. 100-101, 260-260, nn. 28-31
 - 4 ספרו של היליג ראה אור בשתי מהדורות שיצאו בהפרש של חודשים ספורים. במהדורה השנייה נוסף נספח, המכיל שלושה מסמכים מבוארים המתארים את המגעים בין אלקינד לבין השלטונות הסובייטיים בשנים 1926-1927. שלושתם פורסמו גם בעברית, אם כי בצורה מקוצרת במקצת, אצל זהבי, 'לחוד או ביחד'.
 - 5 אנטון מקרנקו (1888-1939), סופר ומחנך סובייטי. התפרסם בזכות המושבות שהקים עבור ילדים נטושים. יצירתו הידועה ביותר, הפואמה הפדגוגית, תורגמה לעברית בידי אברהם שלונסקי בשנת 1941.

משלחת גרוד העבודה למוסקבה, 1926: ישראל שוחט, מנחם אלקינד, דב מכוואי, מנחם שטורמן (שלא נסע) [באדיבות ארכיון העבודה – מכון לבון]

החדש' בשפת האספרנטו, שמה של הקומונה שהקימו אנשי הקבוצה) כדגם לקומונה מיוחדת במינה, ששילבה בתוכה יסודות ארצישראליים וסובייטיים גם יחד (עמ' 17). מחקרן של היליג מבוסס על שורה ארוכה של מקורות ראשוניים ייחודיים שטרם זכו לחשיפה. נעשה בו שימוש נרחב במסמכים ובתעודות שנמצאים בארכיונים רבים בישראל, ברוסיה ובאוקראינה. לגבי שתי המדינות האחרונות – מדובר במקורות שהחוקר המערבי היה מנוע מלעיין בהם עד כה. אולם הפן הייחודי לספר זה אינו נובע מן המקורות הארכיוניים בלבד, אלא גם משורה של ראיונות עם צאצאיהם של חברי הקבוצה, ובראשם בנו של מנחם אלקינד, אֵילי (יליד תל-יוסף). בזכותו הצליח היליג להגיע הן לארכיון המשפחתי, שאיש לא ידע על קיומו, והן אל מסמכי הבולשת הסובייטית שאפשרו לשחזר את גורלו של מנהיג הקבוצה.⁶

הספר מחולק ל-24 פרקים, אך למעשה אפשר לאחדם בכמה חלקים ענייניים גדולים יותר, שכל אחד מהם עוסק בהיבט מסוים של קורות הקבוצה, כאשר הסיפר המרכזי מתמקד בחיי מנחם אלקינד ובגורל הקומונה 'וויו נובה' שהקים. מחקרן של היליג מאשר כי בעת הביקור במוסקבה בשנת 1926 יצרו מנחם אלקינד, ישראל שוחט ודב מכוואי (מאכנו)⁷ מגע עם נציגי האו.ג.פ.או. (הבולשת והמודיעין) והקומאינטרן (עמ' 7

6 לפי חוק החיסיון המקובל ברוסיה, איש מלבד בני משפחה אינו רשאי לעיין במסמכים הללו. הרשויות הארכיווניים הרוסיים מיטיבים להקפיד על קיום החוק. עם זאת, הודות לתקופת פתיחות קצרה באמצע שנות התשעים נחשפו מסמכים מספר הקשורים לאנשים שהיו בעלי זיקה ליישוב. כך, למשל, נחשף תיקו האישי של יוסף ברגר-ברזילי, מראשי הפק"פ ומאוחר יותר מראשי הקומאינטרן, שנכלא ושרד את המחנות הסובייטיים. התיק הוצג באתר האינטרנט של אגודת 'ממוריאל' להנצחת זכרם של קורבנות המשטר הסטליניסטי, אך עתה אינו זמין עוד.

7 לגבי זה האחרון סברו כי נפרד מחבריו מיד לאחר בואם למוסקבה. אך היליג הצליח לפענח את חתימות שלושתם על התזכיר למחלקת המזרח של הקומאינטרן, מה שמוכיח כי נותר בחיק קבוצתו, ולו לזמן קצר.

36-37). אמנם הדבר היה ידוע, שכן כבר בשנת 1930 גריגורי אגאבקוב, ראש האו.ג.פ.א.ו. במזרח התיכון שערק למערב, אישר את דבר המגעים.⁸ גם ישראל שוחט אישש זאת בשנות החמישים בצורה מסויגת.⁹ המסמכים הארכיוניים ועדותו של אילי אלקינד מאשרים זאת באופן סופי.

היליג מצטט פרוטוקול משיבת האוז"ט (האגודה להתיישבות יהודית בברית המועצות) מה-3 בפברואר 1927 (עמ' 38) בדבר הקמת כמה מושבות באוקראינה, בחצי האי קרים (שאז השתייך לרפובליקה הרוסית) ובצפון קווקז. סביר להניח כי ההצעה באה מאלקינד אשר כידוע סולק מגדוד העבודה כמה חודשים לפני כן. ייתכן כי יוזמי צעד זה היו אנשי הפק"פ, אשר עמם, כפי שעולה מן המסמכים הסובייטיים, היה אלקינד קשור.

מתוך המסמכים הייחודיים שאיתר היליג מתברר כי אלקינד הגיע לברית המועצות כאשר רעיון המושבה החקלאית היה בגדר רעיון בלבד. ואולם השלטונות ראו במתיישבים היהודים באשר הם יסודות חיוניים, העשויים להביא לידי סובייטיזציה מהירה של אזורי התיישבותם. אך יעברו עוד חודשים ארוכים עד אשר יוחלט על הקמת המושבה החקלאית עבור ה'מתיישבים מפלשתינה'. כמו כן אנו למדים כי המעבר לברית המועצות לא היה חלק, אף כי תוכנן מראש והשלטונות הכירו בחיוניותו לא רק לצורכי פנים, כאמור, אלא גם לצורכי תעמולת חוץ. מתיישבים אחדים לא קיבלו היתרי כניסה ואזרחותם הסובייטית לא 'הושבה' להם (עמ' 52). בהמשך אנו נוכחים לדעת כי בעיית היתרי הכניסה לא נפתרה, וכך גם באוגוסט 1929 קבל אלקינד על מספר חברי קבוצתו שטרם קיבלו אישורי כניסה לברית המועצות (עמ' 66).

קבוצת היורדים הראשונה עזבה את הארץ באניית הקיטור 'לנין' והגיעה לאודסה ב-21 ביוני 1928. הקבוצה השנייה הגיעה כעבור כשבועיים, ב-4 ביולי (עמ' 52). על פי הנתונים הסובייטיים שנתגלו, אחרוני חברי הקבוצה הגיעו לקרים במהלך שנת 1930. את המידע מאשרים גם כמה צאצאים של חברי הקומונה, עמם שוחח היליג (עמ' 66).

מקום נכבד תופסים בספר נתונים מספריים הבאים לשקף את הווי הקומונה. המצב הקשה בהתיישבות היהודית לא פסח גם על 'וויו נובה', וחרף רצון המתתיישבים הם נאלצו לקבל משפחות 'מקומיות'. ברם, רבים מן החברים החדשים מיהרו לעזוב את

8 ביזכורו של אגאבקוב שפורסמו בפרס, הוא הזכיר 'שלושה חברי מפלגת הציונים שהגיעו למוסקבה מפלשתינה' ובאו במגע עם ראשי הקומאינטרן והאו.ג.פ.א.ו. (הגוף שקדם לנקו"ד ולק"ב). אגבקוב נוקב בטעות בשנת 1926 ואינו מזכיר את שמות הבאים, ראו, Georgii Agabekov, *Sekretnyi terror*, Moscow 1996, pp. 324-325, ראו גם דבר, 11.11.1930; העולם, 26.11.1930.

9 שוחט כתב: 'נתקבלנו לראיונות אצל פקידים גבוהים של ממשלת ברית-המועצות. מבין אלה כדאי לספר על אחד, טריליסר. ישראל שוחט, 'שליחות ודרך', בתוך: ספר "השומר": דברי חברי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 70. מיכאל טריליסר (Trilisser) היה ראש מחלקת חוץ לארץ וסגן ראש האו.ג.פ.א.ו.

המושבה זמן קצר לאחר בואם (עמ' 77). ובכל זאת השלטונות התעקשו על הוספת חברים חדשים שאמורים היו להגיע מאזוריה השונים של ברית המועצות. השלמת תהליך הקולקטיביזציה והבעיות הכלכליות לא הותירו ברירה בידי 'וויו נובה' שנאלצה להסתגל לתנאים החדשים. אלקינד, שהבין היטב את רוח הדברים, פנה להנהגת הפק"פ בבקשה לקבל 'הכשר' רשמי (קרי – מפלגתי) המעיד על נאמנותו למשטר.¹⁰ אולם צעד זה לא עזר לו ובמאוס 1931 הוא הודח מתפקידו כראש הקומונה על ידי ועדת המפלגה האזורית. אף כי הוחלט לפתוח נגדו בהליכים פליליים (באשמת חבלה בתהליך הזריעה), נותר אלקינד בהנהלת הקומונה לזמן קצר גם לאחר הדחתו (עמ' 116).

גורלה של 'וויו נובה' לא נבדל מגורלן של מושבות יהודיות רבות, ועברה הארצישראלית לא היה בעל תפקיד חשוב. המשטר הסובייטי בחר להתמקד בקולקטיביזציה כפויה ובכך 'עיוות את עצם רעיון הקומונה' (עמ' 147). השאיפות ומאווי לבם של המתיישבים הארצישראלים באו בסתירה גמורה לכוונת השלטונות לעצב את המושבות על פי דגם אחיד וממושמע. הפיכתה לקולחוז אירעה בין השנים 1932 ו-1934, כאשר שבירת יסודות הקומונה חלה בראשית שנת 1933, עת הותר לחברים להחזיק ברכוש פרטי. השם 'וויו נובה' נותר עד לשנת 1949, כאשר המקום קיבל מעמד של כפר ושמו שונה ל'ליסטובוֹיָה'; אך היהודים, ועל אחת כמה וכמה המתיישבים מארץ ישראל, היוו בו כבר מיעוט מבוטל.

סילוקו של אלקינד מהנהלת הקומונה וההאשמות החמורות נגדו (שמהן זוכה אמנם) שמו קץ לקריירה הניהולית שלו. גם מועמדותו לחברות במפלגה הקומוניסטית לא נדונה עוד (עמ' 142). עם תום החקירה נגדו עבר אלקינד עם משפחתו למוסקבה, שם החל לעבוד במחלקת התיכנון באחד המפעלים. משנת 1931 היה אלקינד גם תלמיד חיצוני במכון למיכון המשק במוסקבה. הוא נעצר בדצמבר 1937 כחלק מן ה'קנוניה הבריטית-ציונית', בה 'שותפו' רבים מחברי הפק"פ שנקלעו לברית המועצות, ונדון למוות ב-19 בפברואר 1938. גזר הדין בוצע בו ביום. גורל דומה היה גם מנת חלקם של כמה מחברי קבוצתו, ששלושה מהם נדונו למוות בשנת 1940 (בעקבות הודאתו של אלקינד, ככל הנראה). אלקינד זוכה מכל אשמה וזכה לרהביליטציה מלאה ב-4 בנובמבר 1958.

על סמך תיעוד ארכיוני נדיר מנסה היליג לשחזר את מספר חברי 'וויו נובה' שירדו מן הארץ. בהסתמך על עשרה מקורות שונים הוא מצליח לקבוע כי בין השנים 1928-1931, 83 מחברי הקבוצה היו היורדים, כאשר בעת כינונה הרשמי של הקומונה (יולי 1928) עם חבריה נמנו עשרים איש ואישה. כעבור כמה שבועות מספרם עולה

10 המכתב פורסם בביטאון הוועד המרכזי של הפק"פ, פארויס, מס' 38, מאוס 1931, עמ' 8. התרגום העברי פורסם אצל יעקב לבבי (באביצקי), "וויו נובא" (אנשי גדוד העבודה בערבות קרים), ניב הקבוצה, כרך כ, חוב' ג (78), אלול תשל"א, עמ' 5-6.

ל-27. על כל פנים, אנו למדים כי לא כל מי שירד מן הארץ במסגרת 'קבוצת אלקינד' הצטרף מלכתחילה ל'ווינו נובה' (עמ' 54). רוב החברים הארצישראליים הצטרפו לקומונה במהלך שנת 1929. כך, במאי אותה שנה עמד מספר היורדים על 38 נפשות (מתוך 43 חברים), ואילו בנובמבר עלה כבר ל-62 (מתוך 74).

על אף העובדה כי אינו שולט בעברית וביידיש, לא פסח היליג על מקורות וספרות מחקר הכתובים בשפות אלה בהסתייעו בתרגום. רוב החוקרים מחוץ לישראל, הבוחרים לעסוק בתולדות היישוב, ועל אחת כמה וכמה ב'פן הסובייטי' שבהן, ושאינם שולטים בשפות היהודיות, מעדיפים על פי רוב להתעלם מן הכתוב בשפות אלה. מובן, כי בחירתם זו גורעת ממחקריהם עוד בטרם נכתבו. עם זאת מעיני היליג נעלמו מקורות מספר שעשויים היו להוסיף לעבודתו בכל הקשור לתיאור התקופה הארצישראלית של קבוצת אלקינד. כוונתי היא בראש ובראשונה לספרו של שמואל דותן על אודות המפלגה הקומוניסטית בארץ וכן לשורה של ראינות עם חברי גדוד העבודה השמורים בארכיונים בישראל. היליג בחר שלא להרחיב מדי את פרשת מתן השם לקומונה, למעט הקביעה כי צורתה הנכונה הייתה 'ווינו נובה' (פרק 6). השימוש בשפת האספרנטו במקום ביידיש מצריך בחינה מעמיקה ויסודית. עד כה מקובל היה לחשוב כי מתן השם באספרנטו היווה מעין 'הרע במיעוטו', שכן בשמות עבריים אסור היה להשתמש ואילו אנשי הקומונה התנגדו למתן שם אידי. אולם, בל נשכח כי הקבוצה הגדירה את עצמה כאנטי-ציונית בעליל. מה גם שהמחקרים האחרונים מראים כי המגמה הכללית הייתה להעניק למושבות ולקומונות שמות ביידיש, שנתפסה כשפתם העיקרית של יהודי ברית המועצות. לכן הסיבה מדוע נבחרה האספרנטו נותרה עדיין בגדר נעלם.

תמונה מגמתו של המחבר להיחפז ולהעמיד את החוקרים הישראליים על טעותם בכל הקשור לגורל הקבוצה בצורה כה הפגנתית. בל נשכח כי המידע לא היה נגיש להיסטוריונים מערביים ועל אחת כמה וכמה ישראלים, אלא בשנים האחרונות בלבד. הרי כל החוקרים הישראליים שעסקו בגורל הקבוצה הבינו כי המקורות העומדים לרשותם אינם שלמים וידעו לסייג את השערותיהם. המחבר משתמש במגוון רחב של מקורות ומחקרים; אולם גם מי שמתמצא בתחום מחקר עולל לתעות בסבך הערותיו. פירוש ראשי התיבות של שמות הארכיונים בגוף הטקסט, בעמוד 28 בלבד, מקשה על הקורא. גם העדר רשימה ביבליוגרפית מרוכזת אינו מוסיף, שכן קשה לעקוב אחר הקיצורים מבלי לזכור היכן ציונו לראשונה בשם המלא.

ואולם כל המגרעות אינן מצליחות לפגוע באיכותו ובחשיבותו של המחקר. זהו ספר חשוב שלמעשה חותם את פרשת 'קבוצת אלקינד' וגורלה. מחקר זה משמש הוכחה נוספת כי ארכיונים רבים בשטחה של ברית המועצות לשעבר צופנים בתוכם אוצרות העשויים לשפוך לא מעט אור על פרשיות שונות הן בתולדות היישוב והן בתולדות מדינת ישראל.